

Molenwandeling over de stadswal (2)

Nico Jurgens

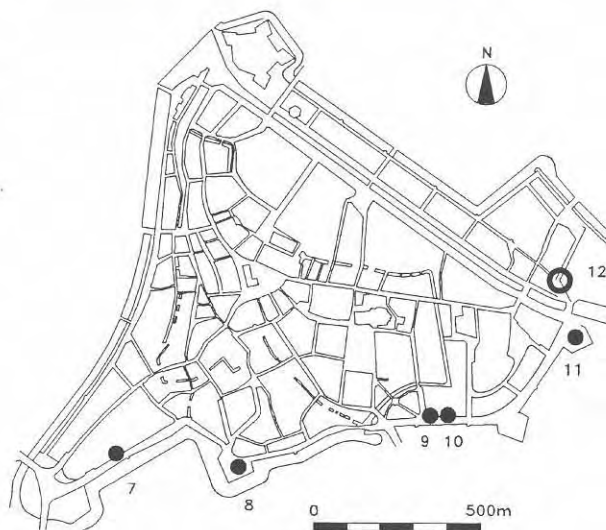
In het eerste deel van onze wandeling waren we geëindigd bij de Santvlietmolen op Bastion Vught. Hier vandaan gaan we verder in noordoostelijke richting. Op korte afstand vinden we de volgende molen, nabij het rondeel, ongeveer halverwege de Parklaan.

7. Molen nabij het rondeel halverwege de Parklaan

Van deze molen is slechts weinig bekend. Hij wordt aangegeven op een stadsplattegrond welke uitgegeven is in de atlas van Braun-Hogenberg uit 1588,¹ en op de kaart van Blaeu uit 1649.

Deze molen was tijdens het beleg van 1601 'omgehouden'. Omdat de belegeraars niet binnen de wallen geraakt zijn, moet dit gebeurd zijn door de Bosschenaren zelf. Waarom de molen werd omgehaald is niet bekend. Misschien was men bevreesd voor het brandgevaar in het geval dat de molen in brand geschoten zou worden. De molen stond dicht bij de huizen. Alleen standerdmolens² laten zich omhouden, zodat de molen van dat type geweest moet zijn. In het rapport dat na het beleg werd opgemaakt van de schade wordt de molen aangeduid als staande 'achter de Cruijsbroederen bij de Vuchterenpoorte oostwaarts'.³

Vermoedelijk is het deze molen die bedoeld wordt met Bleycks Molen, die nog genoemd wordt in 1680 in lijsten van de impost (belasting) op het gemaal.⁴ Als dat juist is wijst dat op een functie als korenmolen. Van deze molen zijn geen documenten bekend van na 1680.

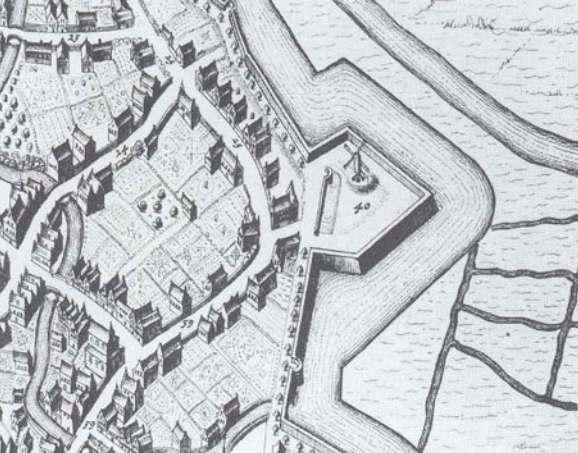

Overzichtskartaal van de binnenstad. De cijfers verwijzen naar de beschreven molens. De locatie van de molen bij de Paustoren (nr. 12) is niet nauwkeurig bekend.

(Tekening: BAM)

8. De 'Oude Steenen Molen' op Bastion Oranje

Op de kaart van Blaeu uit 1649 staat op dit bastion een standerdmolen aangegeven. Waarschijnlijk was dit de runmolen⁵ van het Groot-Ziekengasthuis waarvan sprake is in een document uit de zeventiende eeuw. In dit document wordt de molen aangeduid als staande 'achter St. Joris'.⁶ Het gasthuis had een runmolen die in 1635 was afgebroken vanwege de verbetering van de vestingwerken.⁷ Deze molen stond waarschijnlijk juist ten oosten van

Fragment uit de kaart van 's-Hertogenbosch van Blaeu uit 1649. Op bastion Oranje is een standaardmolen aangegeven. Links ziet men o.a. de St. Jorisstraat en de Mortel, rechts de toenmalige loop van de Dommel door het Bossche Broek.

(Foto: Stadsarchief, HTA, stamboeknr. 84)

het bastion. Het gasthuis kreeg toen een nieuwe molenwerf op het bolwerk. Vermoedelijk was de oude molen gede-monteerd en weer herbouwd. Al in 1655 moest een ingrijpende reparatie uitgevoerd worden.⁸ Het gehele onderstel van de molen dat de molenkast draagt was aan vervanging toe. Er werden enkele inspecteurs aangewezen die, tezamen met een timmerman, op de hoeven van het gasthuis moesten bekijken of er geschikte eikenbomen waren voor de benodigde balken. Van die reparatie heeft het Gasthuis niet lang plezier gehad, want op 9 juli 1665 brandde de molen te middernacht af. Er was onweer geweest, maar er was geen donder gehoord, wat aanleiding was tot een ingewikkeld proces over de schuld-vraag. Was de brand ontstaan door nalatigheid van de molenaars of was het mogelijk dat er vuur kon ontstaan door bliksem zonder donder? Er werden zelfs drie Leidse professoren bijgehaald om deze vraag te beantwoorden. Hun in zeer diplomatieke bewoordingen opgesteld rapport komt tot de conclusie dat het hen, onder correctie, vreemd leek te willen stel-

len dat het onmogelijk zou zijn dat het onweer midden in de zomer brand had kunnen veroorzaken.⁹

Kennelijk werd de molen daarna in baksteen opgetrokken, want op een tekening van 1684 prijkt de molen als stellingmolen.¹⁰

Een vergunning voor de bouw van deze stenen molen is nog niet gevonden. Het is vermoedelijk deze molen die in de *Rekening van het gemaal*¹¹ wordt aangeduid als 'Grimbergens Molen'. Bij deze molen staat vermeld: 'begint januari 1674'. De impost op het gemaal werd alleen geheven op graan, waaruit blijkt dat het een koren-molen was.

Willem van Grimbergen was het jaar tevooren als meester toegetreden tot het Bossche Molenaarsgilde, ofschoon hij zijn leerjaren niet doorlopen had en de proef niet had afgelegd.¹² Of hij de eerste eigenaar van de nieuwe molen was blijkt niet uit de documenten. De molen zal zijn naam 'Oude Steenen Molen' gekregen hebben bij de bouw van de 'Nieuwe Steenen Molen' op Bastion Deuteren in 1715.¹³ Tot die tijd was de molen op Bastion Oranje de enige stenen molen van de stad.

Bij de verkoop van de molen in 1773 blijkt deze vier koppels maalstenen te hebben.¹⁴ De meeste molens hadden er maar twee. Met deze omvangrijke inrichting konden meerdere soorten graan gescheiden worden gemalen en bij veel wind kon met meer koppels stenen tegelijk gemalen worden.

Op 4 april 1791 kocht Pieter van Heeswijk de Oude Steenen Molen, die hij al in 1767 huurde van Antony van Hanswijk, oud Schepen en Raad.¹⁵ Blijkbaar had Pieter moeite om het geld bij elkaar te krijgen, want de molen verwisselde nog enkele keren van eigenaar voor hij deze kon kopen.

In 1802 kocht Christiaan Heuvelmans, molenaar van de Nieuwe Steenen Molen,

de windkorenmolen op Bastion Oranje van de weduwe van Pieter van Heeswijk. Heuvelmans handelde mede namens alle andere Bossche korenmolenaars.¹⁶ Vermoedelijk hadden deze molenaars de Oude Steenen Molen gekocht om de concurrentie in de hand te houden.¹⁷ Omdat de aankoop hen een lieve duit gekost zal hebben, zou sloop een onverantwoorde kapitaalsvernietiging betekend hebben. In 1808 verkocht Heuvelmans, wederom mede namens de eerder genoemde molenaars, de molen, met inbegrip van maalstenen, rondsels, spillen, as, roeden (dat zijn de zware delen van de wieken) en andere toebehoren, aan Maarten Kolen.¹⁸

Het is mogelijk dat de molen verkocht is onder voorwaarde dat deze niet meer gebruikt mocht worden voor het malen van graan.

M. Coolen (in latere akten wordt zijn naam steeds op deze wijze geschreven) richtte de molen in elk geval in tot volmolen. Hiervoor moesten geheel andere werktuigen aangebracht worden.¹⁹ Begin negentiende eeuw was er een kleine opleving van de volnijverheid. In 's-Her-

togenbosch werd in mei 1816 zelfs nog een ros-volmolen opgericht.²⁰

Er heerste volop bedrijvigheid in de volle-rij in de Oude Steenen Molen. Er werden jaarlijks 2000 lakens van 50 ellen per stuk gevold.²¹

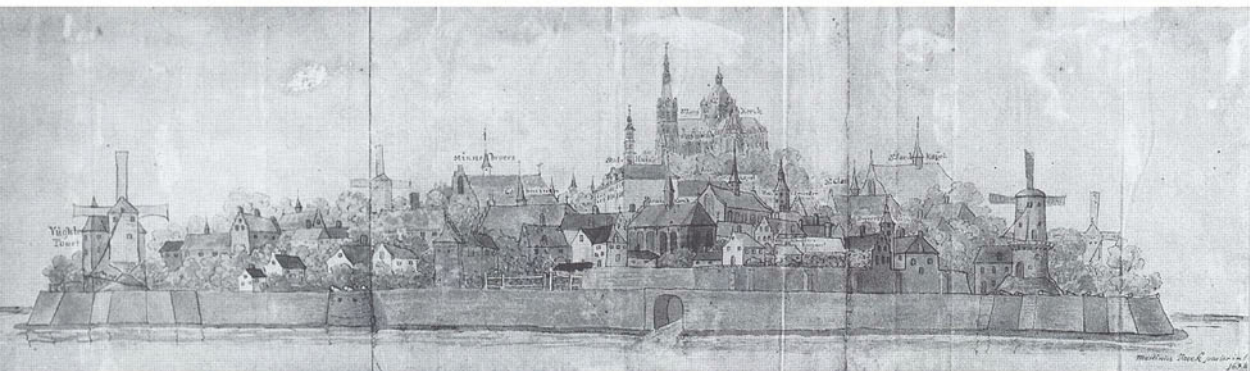
Als gevolg van de invoer van onder andere Engelse textiel liep de omzet in 1816 al terug.²² Het vollersbedrijf in de Oude Steenen Molen heeft uiteindelijk niet lang bestaan. De molen is vóór 1832 ingericht als oliemolen.²³

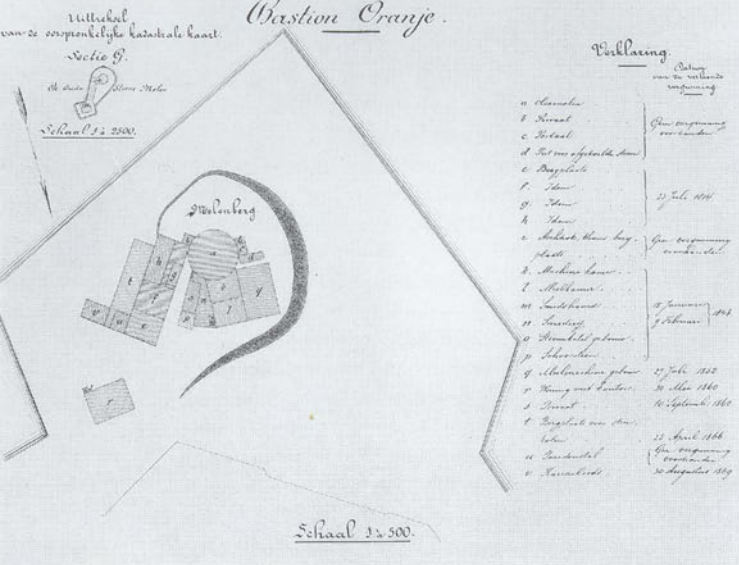
In 1841 kocht Jan Bax de molen van M. Coolen.²⁴ In 1848 plaatste hij een stoomwerktuig in een nieuwe aanbouw aan de windolliemolen.²⁵ Vier jaar later werd hieraan een grutterij, eveneens aangedreven door een stoommachine, gebouwd.²⁶ Kennelijk werd deze grutterij al snel vervangen, want in latere documenten is steeds sprake van een stoomolie- en meelfabriek.

Vermoedelijk werd de windmolen van zijn kap en wieken ontdaan in 1848, of anders in 1852. De werktuigen werden aangedreven door de stoommachine waardoor de windaandrijving overbodig was geworden. De nieuwe gebouwen tegen de molen waren zo hoog dat de wieken en de staart (waarmee de kap op de wind gericht wordt) daar niet overheen konden.

Het is opmerkelijk dat de meelfabriek niet

*Gezicht op de stad 's-Hertogenbosch, aquarel door pastoor Martinus Vaeck uit 1684. De stellingmolen rechts is waarschijnlijk de Oude Steenen Molen.
(Foto: Stadsarchief, HTA, stamboeknr. 128)*

Plattegrond van het molencomplex op Bastion Oranje. Pentekening uit de gemeentelijke correspondentie van 1885. Rechts worden de data van de verleende vergunningen vermeld.

(Foto: Stadsarchief, HTA, stamboeknr. 11372)

in de, betrekkelijk ruim gebouwde, windmolen is ingericht. De olieslagerij bevond zich uitsluitend op de begane grond van de windmolen. Daarboven waren nog vier verdiepingen, die alleen gebruikt zullen zijn voor de opslag van graan. Uit technisch oogpunt zou het mogelijk geweest zijn weer molenstenen in de windmolen te plaatsen en deze met de stoommachine aan te drijven. Met de hoogte van de nieuwe gebouwen had dan rekening gehouden kunnen worden met de wieken en de staart van de windmolen. Er had dan zowel van wind- als van stoomkracht gebruik gemaakt kunnen worden, zoals op veel andere molens gebeurde.

Over de inrichting van de meelfabriek zijn nog geen gegevens gevonden. Omdat in 1852 geen andere werktuigen bestonden voor het malen van graan moet aanvaankelijk met stenen gemalen zijn. De meelfabrieken die op het einde van de negentiende eeuw werden opgericht, maakten gebruik van walsenstoelen in plaats van molenstenen.²⁷ Omdat na 1869 geen vergunningen meer werden verleend is door de firma Bax na 1852 misschien nooit gemoderniseerd.

baar niet hoog genoeg, want de koop ging niet door.²⁸

De firma Bax verkocht vervolgens de toen nog resterende roerende goederen uit de molen²⁹ en in 1885 verkocht de sloper ten slotte de afbraak van de gebouwen.³⁰ De werktuigen van de meelfabriek en de olieslagerij van de windmolen waren toen blijkbaar al verdwenen, want die werden niet genoemd bij de openbare verkoop. Hetzelfde jaar kocht de gemeente de grond waar het complex gestaan had waarna een parkje werd aangelegd.³¹

9. Molen nabij de Toren voor de Judasbrug

Blaeu geeft op zijn kaart van 1649 bij deze toren een molen aan. Het Stadsarchief geeft echter nog geen geheimen prijs van deze molen. De molen wordt niet vermeld in de *Rekening van het gemaal* van 1673 en 1674.³² Er is geen directe toegang op alle molengegevens in het archief, zodat het vinden daarvan geruime tijd in beslag kan nemen. Recent werd door de Bouwhistorische en Archeologische Dienst een onderzoek gestart rond de Toren voor de Judasbrug. Het is niet waarschijnlijk dat de opgraving nieuwe gegevens aan het licht zal brengen over de molen. Indien hier inderdaad een

molen gestaan heeft, dan zullen de fundamenteën daarvan vermoedelijk gezocht moeten worden onder het plaveisel van de Hekellaan.

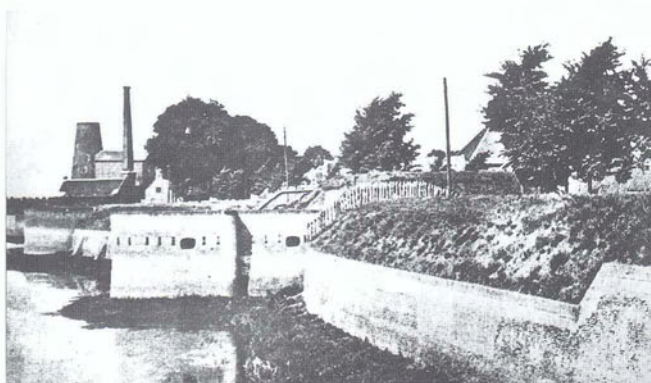
10. Molen nabij Bastion Baselaar

Een klein eindje verderop, ongeveer in het verlengde van de huidige Bethaniëstraat, heeft ook een molen gestaan. Het was de korenmolen van het Convent van Baseldonk, ook wel genaamd de Baselaars, die hier in 1575 werd opgericht tussen de bleek en de stadswal.³³ Eerder hadden zij een molen gehad buiten de stad.³⁴ De molen op de stadswal werd geconfisqueerd in 1629 en in 1641, tezamen met vele andere kloostergoederen, verkocht aan koopman Frans Blom.³⁵ Nadat de molen nog enkele keren verkocht is, vernemen we er na 1659 niets meer van. De molen moet vóór 1673 verdwenen zijn. In dat jaar werd door het stadsbestuur een nieuwe plaats gezocht voor de molen van Hendrick van Susteren, die stond op de Casterenwal bij het kruithuis, die daar afgebroken had moeten worden.³⁶ Een van de drie aangewezen plaatsen was de werf van de molen van de Baselaars, die toen vrij was. De molen van Van Susteren werd overigens niet hier, maar op Bastion Maria opgericht, zoals we al zagen.³⁷

11. Molen op Bastion St. Antonie

Op de kaart van Blaeu uit 1649 en die van E.G. van der Plaat uit 1787³⁸ is op dit bastion een standerdmolen aangegeven. Op de kaart van S.J. Holland van 1755³⁹ is het bastion echter leeg getekend. Omdat de molen evenmin aangegeven is op andere kaarten uit het midden van de achttiende eeuw zal de kaart van Van der Plaat hier niet juist zijn. Ook van deze molen zijn nog geen documenten gevonden.

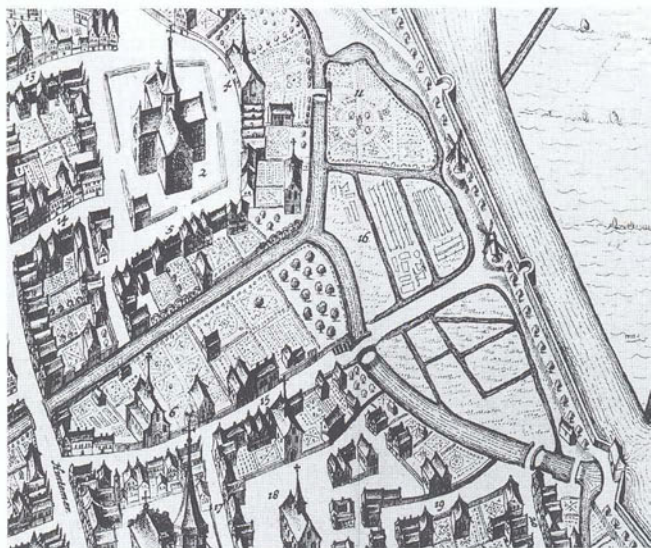
In de negentiende eeuw heeft hier weer een molen gestaan. Deze wordt aangegeven op een kaart uit 1846.⁴⁰ P.J. Sluijter tekende deze in 1855 als achtkante houten molen. Voor de bouw van een achtkante molen is

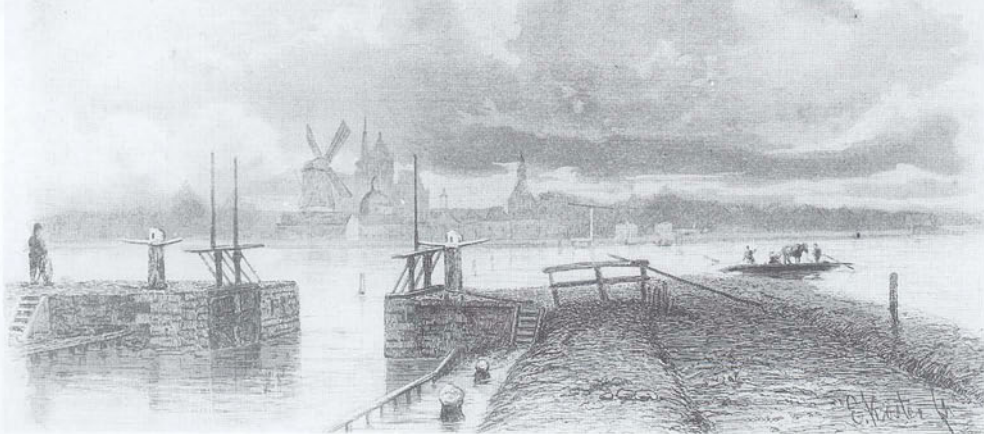

Het molencomplex op Bastion Oranje vanaf de Grote Hekel kort na 1870. Naar een oorspronkelijke stereofoto van Pieter Oosterhuis (vgl. J. Coppens e.a., Het licht van de negentiende eeuw, Eindhoven 1997, p. 93). (Foto: Stadsarchief, HTA, stamboeknr. 802)

Fragment uit de kaart van Blaeu uit 1649 met daarop twee standerdmolens. Het rondeel bij de 'onderste' molen is de standplaats van de 'toren voor de Judasbrug' (tegenover de huidige Casinotuin); die brug bevindt zich waar de Binnendieze de Papenhulst kruist. Linksachter ziet men de toenmalige St. Jacobskerk.

(Foto: Stadsarchief, HTA, stamboeknr. 84)

minder hout benodigd, terwijl de constructie veel stabiel is dan van een standaardmolen. Bovendien hoeft de molenaar veel minder trap te lopen bij de bediening. Dit modernere molentype is in Noord-Brabant echter nooit populair geworden. Boven de grote rivieren heeft dit type de standaardmolens vrijwel geheel verdrongen.

Omdat van deze opvolger evenmin documenten bekend zijn veronderstellen we dat deze niet lang heeft bestaan. Wel wordt de molen aangegeven op de Bossche plattegrond van 1866 in de gemeentatlas van Noord-Brabant van J. Kuijper.

12. Molen bij de Paustoren

In 1594 was aan Hendrik en Rogier van Broecheven vergunning verleend om hun molen, die buiten de Orthenpoort stond, te verplaatsen naar een plaats buiten de Hinthamerpoort. Die verplaatsing was toen al uitgevoerd.⁴¹ Uit dit document kunnen we niet nauwkeurig herleiden waar de molen gestaan heeft. Blijkbaar was de molen weer buiten de stadswal opgericht.

In 1611 werd aan Rogier van Broecheven vergunning verleend om een windmolen te mogen oprichten bij de Paustoren ter vervanging van een molen die tijdens het beleg van 1601 was verwoest.⁴² Ook hiervan weten we de exacte locatie niet, maar het lijkt waarschijnlijk dat de molen toen wel binnen de stad werd gebouwd.

De molen bij de Paustoren werd later ver-

In 1855 vond een overstroming plaats in de buurt van Sluis 0. Deze ets van P.J. Sluijter naar een tekening van E. Koster (gedateerd 24 maart 1855) geeft er een beeld van. Op de voorgrond ziet men Sluis 1, op de achtergrond een achtkante houten molen op bastion St. Antonie.

(Foto: Stadsarchief, HTA, stamboeknr. 22785)

plaatst naar Bastion Hintham, waar we hem tijdens het volgende deel van de wandeling zullen tegenkomen. ■

Noten

1. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch (GAHt), Historisch-topografische Atlas (HTA), stamboeknr. 81 en 82.
2. Voor een verklaring van de technische termen wordt verwezen naar de voorafgaande artikelen in dit tijdschrift.
3. *Opgave der Schade aan de openbare en particuliere Gebouwen bij 't bombardement in het Jaar 1601*, in GAHt, Oud Archief (OA), inv.nr. A 460 (molen bij de Vughterpoort oostwaarts fol. 73), met transcriptie door J.M.J. Willems (BAM), 1996 (typoscript, aanwezig bij BAM).
4. GAHt, OA, rekeningen, inv.nr. d 214.
5. In run- of schorsmolens werd gedroogde eikenschors gemalen. Het eindproduct, run geheten, werd gebruikt voor het looien van leer vanwege het hoge gehalte aan looizuur.
6. GAHt, Oud-archief van het Groot-Zieken-gasthuis, inv.nr. 985.
7. GAHt, OA, stadsresoluties, inv.nr. A 37, fol. 149v (resolutie schepenen d.d. 17 juli 1637).
8. A.C.M. Kappelhof, *Besluiten van de Regenten van het Groot Gasthuis*, dl. I (1654-1722) (Den

- Bosch 1981) nrs. 31 en 44.
9. GAHt, Collectie aanvullingen Oud Archief, inv.nr. 8084m.
 10. Zie *Historische Maquette 's-Hertogenbosch*, uitgave Noordbrabants Museum ('s-Hertogenbosch 1985) p. 43, tekening van pastoor Martinus Vaeck uit 1684.
 11. GAHt, OA, rekeningen, d 213, rekening van het gemaal van oktober 1673 tot september 1674.
 12. GAHt, OA, stadsresoluties, A 70, fol. 143.
 13. Nico Jurgens, Molenwandeling over de stadswal (1), in: *'s-Hertogenbosch V* (1997) nr. 2, p. 63-69, molen nummer 5.
 14. GAHt, bestand 'Huizen', rec.nr. 408, naar Rechterlijk Archief (RA) inv.nr. 1758 fol. 290v, d.d. 2 juni 1773.
 15. GAHt, Notarieel Archief (NA) 3358 fol. 11v d.d. 24 januari 1767; GAHt, bestand 'Huizen', rec.nr. 1926, naar RA, inv.nr. 1777 fol. 264, d.d. 4 april 1791.
 16. GAHt, bestand 'Huizen', rec.nr. 3313, naar RA, inv.nr. 1792 fol. 76, d.d. 15 november 1802.
 17. De samenwerking tussen de molenaars was ongetwijfeld een voortzetting van het oude molenaarsgilde. Deze van oorsprong middeleeuwse gilden waren ontbonden door Napoleon, maar daarna feitelijk toch voortgezet onder de naam corporaties. In 1850 sloten de Bossche korenmolenaars nog een overeenkomst met elkaar.
 18. GAHt, bestand 'Huizen', rec.nr. 3674, naar RA, inv.nr. 1794 fol. 40, d.d. 18 mei 1808.
 19. GAHt, Archief dienst Gemeentewerken, vergunningen bouwwerken op de vestingwerken, bundel IV, 1808. In een volmolen worden geweven wollen lakens verdicht door middel van chemische en mechanische inwerking, dit om een gladder uiterlijk te verkrijgen.
 20. A.C.M. Kappelhof, Volmolens in oostelijk Noord-Brabant, in: *Industriële Archeologie VII* (1987) nr. 25, p. 154-171, in het bijzonder p. 163. In dit artikel wordt ook het volproces uiteengezet.
 21. H. van den Eerenbeemt, *'s-Hertogenbosch in de Bataafse en Franse tijd 1794-1814* (Nijmegen/Utrecht 1955) p. 175, 281 en 286.
 22. I.J. Brugmans, *Statistiek van de Nederlandse Nijverheid uit de eerste helft der negentiende eeuw*, Eerste stuk ('s-Gravenhage 1956) p. 128-129.
 23. Oorspronkelijk Aanwijzende Tafel kadaster, 1832.
 24. GAHt, Archief dienst Gemeentewerken, vergunningen bouwwerken op de vestingwerken, bundel IV, 1841.
 25. Idem, bundel IV, 1848.
 26. GAHt, Nieuw-archief, stadsresoluties, inv.nrs. 146 a+b, agendanr. 792 d.d. 2 december 1852. In een grutterij wordt boekweitzaad van de doppen ontdaan. Het product heet grutten.
 27. De walsenstoel is een in het tijdperk van de Industriële Revolutie ontwikkeld maalwerktuig. Deze bestaat uit twee met verschillende snelheid tegen elkaar draaiende cilinders. Er zijn meerdere walsenstoelen nodig om de graankorrel tot meel te vermalen.
 28. GAHt, NA, notaris L.G.N. van Dullemen, doos 1575, nr. 18, d.d. 13 februari 1884.
 29. Idem, doos 1575, nr. 36, d.d. 17 april 1884. In het proces verbaal van de openbare verkoop worden alle goederen genoemd, maar deze geven vrijwel geen inzicht in de oorspronkelijke inventaris.
 30. Idem, doos 1576, nr. 117, d.d. 20 augustus 1885.
 31. Idem, doos 1576, nr. 47, d.d. 1 april 1885.
 32. GAHt, OA, rekeningen d 213.
 33. Algemeen Rijksarchief Brussel, vergunningen Brabantse Rekenkamer, Archief Rekenkamers delen, inv.nr. 301 fol. 78r, d.d. 11 mei 1575 (op microfiche aanwezig bij GAHt).
 34. GAHt, RA, inv.nr. 1201 fol. 269 d.d. 4 augustus 1431.
 35. GAHt, RA, inv.nr. 1559 fol. 677r, d.d. 31 augustus 1641; A.F.O. van Sasse van Ysselt, *De Voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch*, dl. III ('s-Hertogenbosch 1914) p. 38-39.
 36. GAHt, OA, stadsresoluties, A70, fol. 67, d.d. 10 juni 1673.
 37. Nico Jurgens, Molenwandeling over de stadswal (1), in: *'s-Hertogenbosch V* (1997) nr. 2, p. 63-69, molen nummer 4.
 38. Algemeen Rijksarchief Den Haag, Archief genie, plans van vestingen, microfiches nr. 269 (aanwezig bij GAHt).
 39. GAHt, HTA, stamboeknr. 6851.
 40. GAHt, HTA, stamboeknr. 26265.
 41. Als noot 33, inv. nr. 302 fol. 309v, d.d. 16 juli 1594.
 42. Als noot 33, inv. nr. 306 fol. 23r, d.d. 10 juni 1611.